

חוויותיהם של ערבים-פלסטינים אזרחי ישראל המתנדבים במוסדות המדינה

מייס עיסא¹ ועידית בליט-כהן²

המאמר מתבסס על מחקר תפיסות שנערך על מתנדבים ערבים פלסטינים אזרחי ישראל, המתנדבים במוסדות המדינה השונים. המחקר מביא את קולותיהם ואת חוויותיהם וחושף את המשמעות של חוויית ההתנדבות בעיניהם ואת ההשלכות שיש להחלטתם להתנדב במוסד ממשלתי. עוד מתאר המחקר את המניעים שהובילו אותם להתנדב במוסד ממשלתי ואת האתגרים שהם מתמודדים איתם, ובוחר את דרכי התמודדותם עם אתגרים אלה.

במסגרת המחקר, שנעשה בשיטה האיכותנית, נערכו ראיונות עומק מובנים למחצה עם 15 מתנדבים ערבים פלסטינים אזרחי ישראל, המתנדבים בשירותים ממשלתיים שונים ברחבי הארץ. ממצאי המחקר מעלים שלוש תמות מרכזיות המאפיינות את חוויית ההתנדבות של משתתפיו: מניעי ההתנדבות במוסד ממשלתי; האתגרים שהמתנדבים מתמודדים עימם; אסטרטגיות התמודדות עם אתגרים אלה. תרומתו של המחקר היא פיתוח מודעות לחשיבות ההתנדבות בחברה הערבית בישראל ולאתגרים שהמתנדבים מתמודדים עימם. מודעות זאת תסייע להעשיר את תוכניות ההדרכה והתמיכה המיועדות למתנדבים ערבים-פלסטינים במוסדות המדינה בישראל. מלבד זאת יתרום המחקר לספרות העוסקת במיעוטים לאומיים השרויים בסכסוך עם מדינתם מעצם הגדרתה ובכל זאת בוחרים להתנדב במוסדותיה.

מילות מפתח: מתנדבים, ערבים פלסטינים אזרחי ישראל, מוסדות מדינה

1 בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.
2 פרופסור חבר, בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.

1. מבוא

ערך ההתנדבות בחברה הערבית מושתת על יסודות חברתיים ודתיים כאחד (Almaney & Alwan, 1982). כ-6% מהערבים הפלסטינים אזרחי מדינת ישראל מעורבים כיום בפעילות התנדבותית פורמלית במוסדות המדינה (הלמ"ס, 2019). אבל שיעורם הולך וגדל. המחקר המתואר במאמר זה ביקש להתחקות אחר חוויית ההתנדבות של מתנדבים אלה ולהתייחס למורכבות המאפיינים החברתיים והפסיכולוגיים שלהם.

המתנדבים משתתפי המחקר הם חלק מהאוכלוסייה הערבית הפלסטינית שמעמדה הוא מעמד מיעוט לאומי, אתני ותרבותי במדינת ישראל. עד סוף שנת 2017 מנתה האוכלוסייה הערבית בישראל כ-1,817,700 תושבים, שהם כ-20.8% מכלל האוכלוסייה בישראל (הלמ"ס, 2018). בני המיעוט הערבי חיים בלחץ פסיכולוגי מתמשך, מכיוון שזהותם חצויה – הם אזרחי ישראל ובני הלאום הפלסטיני-הערבי. שתי זהויות אלה נתונות במאבק מהותי (סואן, 2003).

כשאנו מתייחסים למתנדבים ערבים-פלסטינים במוסדות ממשלה, לא ניתן להתעלם ממערכת היחסים, האמביוולנטית על פי רוב, בין הערבים ליהודים במדינת ישראל, הנעה בין רצון להתקרב ולהשתלב לבין ריחוק ופילוג. מחד גיסא, 54.7% מהערבים הישראלים מעדיפים לחיות בישראל על פני כל מדינה אחרת. הם דוחים בתוקף את האפשרות של העברת חלק מכפריהם ועריהם למדינה פלסטינית שתקום בעתיד וקושרים את גורלם ואת עתידם במדינת ישראל (Smoooha, 2005). מאידך גיסא, הסכסוך הישראלי-הפלסטיני מסכל את השתלבות הערבים בתוך החברה הישראלית ומפגל את שתי הקבוצות (סמוחה, 2013).

במחקרנו ביקשנו להבין את מניעיהם של המתנדבים, משתתפי המחקר, להתנדב במוסדות ממשלה. עוד נבחנו האתגרים שהמתנדבים מתמודדים עימם ואסטרטגיות ההתמודדות שלהם עם אתגרים אלה.

התנדבות

במילון ובסטר (Webster's Unabridged Dictionary, 2006) מוגדרת ההתנדבות כדאגה לרווחתם ולקידום של בני האדם, המתבטאת בדרך כלל בתרומות כספיות, בתרומות של רכוש, בתמיכה בארגוני חינוך ובתי חולים ובהפגנת נדיבות למטרות אחרות לתועלת החברה. מילון אוקספורד (Oxford English Dictionary, 2010) מביא את התרגום המילולי של המילה – אהבת האדם. לוונברג (Lowenberg, 2001) הסיק שההתנדבות היא כל סיוע של יחידים שנועד להיטיב את מצבה של החברה כמכלול. שניידר ואומוטו (Snyder & Omoto, 2008) הגדירו את עבודת המתנדב כפעילויות לטובת מטרות או אנשים המבקשים סיוע, הנעשות לאורך זמן בהכוונה ומרצון חופשי, ללא ציפייה לתגמול או לתמורה אחרת, בדרך כלל דרך ארגון פורמלי. התנדבות אפוא היא ביטוי של מעורבות קהילתית וחברתית במיטבה. מעשה ההתנדבות הוא משב מקורי ליפה ברוח האדם בן החורין באשר עשייתו

נובעת מבחירה אישית וללא תמורה כספית. ההתנדבות באה להיטיב ולהשיג יעדים אנושיים, ויונקת ממיטב המסורות ומשורשי הווייתו של האדם. במשך שנים היא הפכה לערך מרכזי, מערכי היסוד של החברה בישראל ומשמשת כוח מניע להווייתה הדמוקרטית (המועצה הלאומית להתנדבות, 2005, 2007). השאלה הרווחת ביותר בשדה ההתנדבות היא מה מניע אנשים להתנדב. שאלה זו מתייחסת למניעים, לצרכים ולמטרות, שבגינם אנשים מחליטים, מרצונם וללא תמורה, להקדיש לזולתם זמן, אנרגיה ואת מיומנויותיהם. הספרות התיאורטית העוסקת במניעים להתנדבות מתחבטת מזה שנים בין מניעים פנימיים לחיצוניים, בין מניעים אישיים לאלטרואיסטיים (Chinman & Wandersman, 1999; Clary, Snyder, & Stukas, 1996; Clary et al., 1998; Cnaan & Goldberg-Glen, 1991; Yeung, 2004).

אחד המודלים המשפיעים בספרות זו, שעיצבו חוקרים ממינסוטה שבארצות הברית, התבסס על גישת הפסיכולוגיה הפונקציונלית (Clary, Snyder, & Stukas, 1996). לפי גישה זו ניתן להסביר התנהגות, והתנדבות בכללה, בשאיפה למימוש צרכים אישיותיים ואישיים. לאדם יש צרכים שונים – חברתיים, כלכליים, רגשיים – וחלקם עשויים לקבל מענה דרך התנדבות. כלומר: התרומה שההתנדבות יכולה לתת למימוש צרכיו של הפרט היא המניעים המביאים אותו להחליט אם להתנדב. זאת ועוד, מכיוון שיש מגוון צרכים לצד מגוון התנהגויות, העשויות לתת לצרכים אלה מענה, צרכים שונים עשויים להניע אנשים להתנהגות דומה, כך שאדם אחד יתנדב בשל צורך אחד, בעוד האחר יתנדב כדי לממש צורך אחר. הבנת המניעים להתנדבות היא בסיס הכרחי לגיוס מתנדבים ולשימורם בארגון.

התיאוריה הפונקציונלית מונה שישה מניעים עיקריים להתנדבות: (1) ערכים – הזדהות עם ערכי ההתנדבות והזדהות עם הזולת; (2) הבנה – למידה, הבנה והתנסות; (3) חברה – השתייכות חברתית; (4) קריירה – פיתוח מקצועי ותעסוקתי; (5) הגנה – צורך רגשי בהגנה על העצמי; (6) העצמה – חיזוק עצמי, העצמה וגדילה אישית (Clary, Snyder, & Stukas, 1996). אחד או יותר מהמניעים האלה רותמים את המתנדב לפעולה, ובדרך כלל צירופים שונים של מניעים משפיעים על מתנדבים שונים בעוצמות שונות.

אחד המניעים המרכזיים להתנדבות הוא אלטרואיזם: ההתנדבות נותנת מענה לצורך להביע אמפתיה ואכפתיות כלפי האחר ולהגיש עזרה לזולת. בהקשר זה ההתנדבות היא אמצעי להגשמת ערכים אלטרואיסטיים וחברתיים. המניעים האלטרואיסטיים מפרידים בדרך כלל בין זה שמתנדב לזה שלא, ואף מאפשרים לחזות אם יתמידו המתנדבים לאורך התקופה שהתחייבו לה (Clary et al., 1998).

חלק מהמניעים נמנים עם קבוצת המניעים האגואיסטיים, כלומר הרצון להפיק תועלת מההתנדבות; לדוגמה: התנדבות מתוך הצורך לחזק את ההשתייכות החברתית וכדי לקבל חיזוקים מהמעגלים החברתיים של המתנדב. כאשר מניע זה נכלל בין המניעים, החברה והחברים במעגל השווים של המתנדב משפיעים על החלטתו להתנדב, כמו גם על התמדתו בהתנדבות. מניע אגואיסטי אחר הוא הרצון למנף את הקריירה או לשפר את המעמד

התעסוקתי. במקרה זה משמשת ההתנדבות כקשר קפיצה למשרה משתלמת מבחינה כספית ומקצועית, והמתנדב יסלב אותה במפרט קורות החיים שלו וייעזר בה כדי לרקום קשרים מקצועיים.

במשך השנים נבנו מודלים שונים המסווגים את המניעים להתנדבות לפי סיווגים שונים: המודל התלת-ממדי של כנען וגולדברג-גלן (Cnaan & Goldberg-Glen, 1991) מונה שלושה סוגי מתנדבים: אלטרואיסטים, אגואיסטים וחברתיים. המודל הפונקציונלי של קלארי ועמיתים (Clary et al., 1998) מתאר, כאמור, שישה מניעים להתנדבות, והמודל המתומן של יונג (Yeung, 2004) מתאר ארבעה צירים מרכזיים שעליהם ניתן למקם את המניעים השונים. שי (Shye, 2010) התייחס למניעים להתנדבות דרך הפרספקטיבה של הגישה התועלתנית, ובחן באיזה מובן ההתנדבות מתגמלת את הפרט, תוך התבססות על מודל איכות החיים המערכתית. משלל המחקרים שנערכו בנושא המניעים להתנדבות עולה תמונה מורכבת של מניעים רבים ומגוונים, המשלבים היבטים פסיכולוגיים, תועלתניים וחברתיים (Wilson, 2012). בהקשר התועלתני צעירים רואים בהתנדבות אמצעי לשיפור הזדמנויות תעסוקה וקידום קריירה (גבריאלוב, 2013, חסקי-לוונטל ועמיתים, 2011; Lasby, 2004).

סוגי התנדבות

התנדבות פורמלית היא כזו הנערכת בארגון מתנדבים לאורך זמן. פנר (Penner, 2004) הגדיר ארבעה מאפיינים של התנדבות פורמלית: זוהי פעילות מתוכננת ולא ספונטנית; היא מתנהלת לאורך זמן; אין קשר חברתי בין המתנדב למוטבים; היא נעשית בתוך הקשר ארגוני. התנדבות לא-פורמלית יכולה להתנהל ישירות בין המתנדב למוטב ההתנדבות, ואין צורך במסגרת ארגונית. גם אין התחייבות לאורך זמן או לפעולה סדירה וקבועה. ואולם מוטב ההתנדבות לא יכול להיות קרוב משפחה או חבר קרוב של המתנדב, והמתנדב לא יכול לקבל בגינה תמורה כלכלית כלשהי.

התנדבות בחברה הישראלית

בעשור האחרון ניתן לראות עלייה קלה בשיעור הישראלים המתנדבים, שהגיע בשנת 2018 ל-1.1 מיליון ישראלים מתנדבים, מתוכם 21% בני 20 ומעלה באוכלוסייה הקבועה בישראל, 19% מהנשים ו-22% מהגברים, 24% מהיהודים ו-6% מהערבים, 22% מבני 64-20 ו-16% מבני 65 ומעלה.

46% התנדבו במסגרת ארגון או מספר ארגונים, 40% התנדבו באופן פרטי ו-14% התנדבו, הן במסגרת ארגון והן באופן פרטי. 42% מהמתנדבים נרתמו לעזרה לנזקקים (כגון קשישים, נכים, מעוטי יכולת, נוער במצוקה), ו-20% התנדבו בתחום החינוך (הלמ"ס, 2019).

העידוד של הציבור בישראל לתרום ולהתנדב ניכר בהקמת היחידה להתנדבות ברשויות מקומיות ובמשרדי ממשלה שונים, וכמובן גם בייסודה של המועצה הלאומית להתנדבות. המועצה הוקמה בשנת 1972 בידי הממשלה כמסגרת גג לפעולות התנדבות של יחידים וארגוני מתנדבים ולהדרכת משרדי הממשלה והשלטון המקומי בשילוב מתנדבים, בנייהול פורומים לדיון ולחשיבה בנושאי התנדבות ועוד (זולפן, 2004).

מקורות המימון של המועצה כיום הם דמי חבר ומתן שירותים בתשלום, אך עד שנת 2001 תמך בה כספית גם משרד ראש הממשלה. מעורבותה של המדינה בהתנדבות מתבטאת במגוון הקשרים, כמו למשל בתיאום במצבי חירום (מערך משק לשעת חירום כולל הנחיות לתיאום פעולות התנדבות) או במערכת החינוך, כולל תוכנית מחויבות אישית בבתי הספר התיכוניים או מגוון התוכניות שדורשות התנדבות בתמורה למלגה, כתוכנית פרי"ח, מלגות קציר והיחידות למעורבות חברתית באוניברסיטאות (כך, לוינסון וגדרון, 2007). חלק ממשרדי הממשלה משלבים מתנדבים בעבודה שבתחומי אחריותם, בהתאם למטרותיהם ולסדר היום שלהם.

התנדבות בחברה הערבית

כ-6% מהערבים הפלסטינים אזרחי מדינת ישראל מעורבים כיום בפעילות התנדבות פורמלית (הלמ"ס, 2019). אחד ההסברים לשיעור הנמוך של התנדבות פורמלית בחברה הערבית הוא המבנה שלה וטבעה: זוהי חברה קולקטיביסטית שבה קבוצות השייכות הטבעיות, כגון המשפחה המורחבת, משמעותיות בחיי הפרט יותר מקבוצות ארגוניים פורמליים (דוירי, 1997; Hofstede, 2000).

ערך ההתנדבות בחברה הערבית מושתת על יסודות חברתיים ודתיים כאחד (Almaney & Alwan, 1982). שורשי הכנסת האזרחים והנדיבות כלפי עניים וחסרי ישע נטועים במערכת המוסר של החברה הערבית הבודוית הנוודית בחצי-האי הערבי, עוד בטרם הופעת האיסלאם (תקופת הג'אהלייה) במאה השביעית לספירה. מערכת ערכים זו צמחה לנוכח חוסר הישע של האדם במדבר הרחב ומתוך ההבנה שההישרדות של היחיד תלויה כמעט לחלוטין ביחד (דוירי, 1997). בדת האיסלאם נחשבת העזרה לזולת, ולמוחלשים במיוחד, אחד מעמודי התווך. לפי האיסלאם, "אל זקאת" (התרומה) מביאה תועלת ל"מזכה-התורם" המוסלמי – היא מטהרת את נפשו ואת כספו, שומרת על ממונו מכל רע ואף מגדילה אותו. ה"זקאת" באיסלאם משרתת שתי מטרות: עזרה לזולת ולאנשים מוחלשים ועניים; חלוקה מחדש של העושר בחברה המוסלמית (Dean & Khan, 1997).

בנצרות מתן צדקה לעניים הוא חובה מרכזית. חשיבות הצדקה מודגשת בדרשותיו של ישו בברית החדשה, והיא נוגעת לחמלה שיש לגלות כלפי העניים. לכנסייה הנוצרית מערכת ענפה של מוסדות צדקה: בתי חולים, מוסדות לטיפול בנכים ובמוגבלים, בתי ספר ובתי

תמחוי, המסייעים בעיקר לעניי הקהילה. הנזירים והנזירות הם הנושאים בעיקר הנטל של העבודה במוסדות אלה (כץ, לוינסון וגדרון, 2007).

הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל

בפתחה של שנת 2019 עמד מספר התושבים הערבים בישראל על כ-1,878,000, 20.9% בקירוב מכלל האוכלוסייה בישראל (הלמ"ס, 2019). בהיותם חשופים הן לתרבות הערבית והפלסטינית והן לתרבות הישראלית, הערבים בישראל נחשבים מיעוט לאומי מגוון תרבותית (Abu-Saad, 2006; Horenczyk & Bergman, 2016). לפלסטינים אזרחי המדינה מאפיינים דמוגרפיים ותרבותיים ייחודיים. הרווחים ביניהם הם משפחות גדולות, רמת השכלה נמוכה ורמת הכנסה נמוכה יחסית ליהודים (כורזים, דולב ואבו עסבה, 2002).

הרוב המכריע של האוכלוסייה הערבית בישראל מתגורר ביישובים בצפון ובמשולש (רכס ורודניצקי, 2009), בגליל ובנגב, בתוך ערים ערביות ומעורבות או בכפרים. החברה הערבית נבדלת מהחברה היהודית בשפה, בתרבות, בערכים, בדת ובלאום (סמוחה, 2013). יש מערכות חינוך נפרדות לערבים וליהודים, גם ביישובים המעורבים. יש בתי ספר נפרדים ותוכניות לימוד שונות (שנל, 1994). מחד גיסא ניתן לראות זאת כשונות תרבותית, ומאידך גיסא ניתן לראות זאת כדחיקה הצידה של הערבים מהחברה הישראלית (Abu-Saad, 2006).

המיעוט הערבי בישראל חי במציאות בעייתית. מדובר במיעוט שהוא חלק מן העם הפלסטיני, הנמצא בסכסוך עם המדינה שהוא חי בה וכפוף לחוקיה. הסכסוך הישראלי-פלסטיני הוא חלק אינטגרלי מזהותה של החברה הערבית בישראל, ולכן היא נתונה במתח ערכי, פוליטי ואזרחי עם המדינה. למתח זה נודעת השפעה גדולה על צמיחת ארגוני החברה האזרחית הערבית, שקמו כדי להתמודד עם מדיניות המדינה כלפי המיעוט הערבי. דוגמאות לכך ניתן למצוא בסוגיות חינוכיות, כגון קרקעות, בנייה, בריאות, חינוך ורווחה. מעניין לעמוד על הדרכים שבהן מתמודדים ארגוני החברה האזרחית ופעיליהם עם המתח הזה. נמצא שהם פועלים במסגרת החוק, אך בה בעת מדגישים את זהותם הלאומית ותובעים הכרה בייחודו של המיעוט הפלסטיני ובזכותו ליחס הוגן ואף מיוחד על רקע היותו מיעוט (גימאל, 2008, 2017).

המיעוט הערבי מנסה לגשר בין שתי הזהויות – הזהות הלאומית-פלסטינית והזהות האזרחית-ישראלית – הנמצאות בקונפליקט ומתחרות ביניהן (בשארה, 1999). סמוחה (2004) טען שאצל בני המיעוט הערבי מתחולל תהליך ישראליות של הזהות, כלומר מגמה של התחזקות הממד הישראלי. תהליך זה מחולל בתחומי חיים רבים של הערבים אזרחי ישראל זיקה הדוקה ליהודים ולמדינה. הישראליות מתבטאת באורח חיים מודרני וברכישת הלשון והתרבות העברית הישראלית כשפה וכתרבות שניות. עוד טען סמוחה (1999, 2004) שבמשחק הכוחות וההשפעות מתגברת הישראליות על הפלסטיניות. התהליך מעיד על משבר בקרב הערבים, על שחיקת זהותם הפלסטינית, על התרחקותם

מענייני העם הפלסטיני, על התמתנות המאבק לשוויון זכויות אזרחי ולאומי ועל השלמה עם האופי היהודי-הציוני של מדינת ישראל.

אסטרטגיות התמודדות

מהסקירה לעיל ניתן להסיק שהמעמד של ערבי פלסטיני אזרחי ישראל הוא ככל הנראה גורם לחץ ודחק מתמשך. התיאוריה של לזרוס ופולקמן (Lazarus & Folkman, 1984), העוסקת בהתמודדות עם מצבי לחץ וטראומה, משמשת מודל קוגניטיבי לתיאור מצבי לחץ והתמודדות אצל בני אדם. לפי המודל, האדם מאתר מצב לחץ דרך הערכה קוגניטיבית, כלומר מזהה מצב כלשהו כמצב לחץ ורואה השלכות אפשריות שונות שלו: נזק, אובדן, איום או אתגר שיש בו פוטנציאל לצמיחה ולהישגים. אז הוא ניגש להתמודד עימו, בחפשו פתרונות שונים. לזרוס ופולקמן (שם) הגדירו מספר אסטרטגיות התמודדות לפי התפקיד שהן ממלאות:

- (1) **התמודדות ממוקדת בפתרון הבעיה:** מטרתה לשחרר את מצב הלחץ דרך תהליך של הגדרת הבעיה, חשיבה על חלופות, חיפוש מידע, נקיטת פעולה ישירה והערכה חיובית מחדשת.
- (2) **התמודדות ממוקדת דרך אסטרטגיות שונות בוויסות הרגש:** (א) נוקטים פעולות שתכליתן לשכך את מצב הלחץ ולפוגגו, כגון הפעלת מנגנוני הגנה נפשיים או נטילת תרופות, מנגנונים שהאדם משנה באמצעותם את תגובותיו למצב הלחץ, אבל בלי לשנות את המציאות. (ב) אסטרטגיות ממוקדות רגש הנחשבות פונקציונליות יותר ולעיתים מסייעות בפתרון הבעיה: ראייה חיובית וצמיחה, הכחשה, קבלת המצב, פנייה לדת ושימוש בהומור. (ג) אנדלר ופרקר (Endler & Parker, 1990) הוסיפו אסטרטגיה של הימנעות המתבטאת בהסחת דעת ובהתנהגות המסכנת את האדם. (ד) חוקרים שונים (איילון ולהד, 2000; Lazarus & Folkman & Moskowitz, 2004; Folkman, 1984; Walsh, 2003) הזכירו שימוש במשאבים פנימיים וחיצוניים המסייעים לאדם בהתמודדות עם החוויה הטראומטית. אדם יכול להתמודד ביעילות ובהצלחה, כשהוא מגייס משאבים פנימיים וחיצוניים. בדרך זו מתחזקת הערכתו העצמית החיובית ונפתחת תקווה לעתיד (איילון ולהד, 2000). פעילות זו מעוגנת במציאות, תורמת לראייה בהירה של העובדות ורותמת עוד כוחות ותגובות אחרות. הפעילות עוזרת להיחלץ מהפסיביות הכפויה ומחזירה מעט מתחושת השליטה. בתהליך ההתמודדות עם גורמי לחץ בני אדם נדרשים להשתמש במשאבים העומדים לרשותם. גורמי לחץ יומיומיים ההופכים גורמי לחץ קבועים סוחטים את המשאבים של האנשים, ומשאירים אותם עם מעט משאבים להתמודדות עם אירועי דחק אחרים (Hobfoll, Canetti-Nisim, & Johnson, 2006; Hobfoll et al., 2006). איילון ולהד (2000) טענו שאדם פעיל מצמצם את תחושת חוסר האונים ומאפשר לעצמו שליטה בעצמו ובמצב העשייה שלו. הפעילות עוזרת להיחלץ מהפסיביות הכפויה ומחזירה מעט

מתחושת השליטה. בתיאור "פעיל" הם מדברים על חיפוש אחר מידע, הגדרה מחדש של הבעיה וחיפוש פתרונות חדשים לצד גיוס משאבים מתאימים.

סיכום

מסקירת הספרות עולה שמעמדו של המיעוט הפלסטיני בישראל הוא מעמד שולי, ויש בו מכלול מורכבויות מבחינה כלכלית, אזרחית, פוליטית וחברתית-תרבותית. הסכסוך הישראלי-הפלסטיני מקשה על הגדרת אופן חיים משותפים בין הערבים ליהודים אזרחי המדינה ומשליך ישירות על המורכבות שחווים המתנדבים משתתפי המחקר, בבואם להגדיר את זהותם.

הנה כי כן ניתן להניח, שחוויותיהם האישיות של מתנדבים ערבים-פלסטינים אזרחי ישראל במוסדות המדינה נגזרות מחוויותיהם כאזרחי המדינה, מחד גיסא, וכאנשים פלסטינים השייכים למיעוט לאומי, מאידך גיסא. אפשר אפוא להניח שהם נוטים להתנדב במוסדות המדינה מתוך צרכים אנושיים, כגון הרצון לזכות בהוקרה חברתית, לעלות בסולם המעמד החברתי, לרכוש מיומנויות חדשות, ומתוך רצון של התפתחות עצמית. בה בעת ייתכן שמניעיהם נובעים מצרכים אלטרואיסטיים-אידיאולוגיים, כמו הרצון לחולל שינוי חברתי והצורך לגשר על פערי הכוח בין החברה הערבית ליהודית בישראל.

הסקירה לעיל דנה בהגדרות, במניעים ובסוגים שונים של התנדבות. כמו כן נסקרו האוכלוסייה הערבית בישראל, מאפייניה, זהותה ומורכבותה והתהליכים העוברים עליה. לבסוף הוצגו תיאוריות שיסייעו לנתח את אסטרטגיות ההתמודדות שאימצו לעצמם המתנדבים הערבים-הפלסטינים אזרחי המדינה במהלך פעילותם ההתנדבותית במוסדות המדינה השונים.

2. שאלות המחקר

אילו חוויות עוברים המתנדבים הערבים-הפלסטינים אזרחי ישראל במהלך התנדבותם הפורמלית במוסדות המדינה?

עם אילו אתגרים וקשיים הם מתמודדים?

אילו אסטרטגיות הם נוקטים בהתמודדותם עם אתגרים וקשיים אלה?

3. שיטת המחקר

המחקר נערך בשיטה האיכותנית. מחקר איכותני מתמקד בחוויה האישית של האדם והחברה, וחותר להבין איך אנשים חווים את המשמעות של עולמם ואיך הם מפרשים

מצבים ותופעות לאור השקפותיהם האישיות (Patton, 2002). במחקר איכותני נקבע המדגם בהתאם למטרת המחקר, והדגימה מתבססת על מספר משתתפים מועט, כדי שניתן יהיה להציג את תפיסותיהם השונות (Patton, 2002). במחקר כזה השאיפה היא להתעמק בהבנת משמעויות ותהליכים של התופעה הנחקרת לעומק ולא לרוחב (שקדי, 2003).

מחקר זה כלל 15 מרואיינים ערבים-פלסטינים אזרחי ישראל, המתנדבים במוסדות המדינה השונים: ביטוח לאומי, מגן דוד אדום, כבאות, משטרת ישראל, בתי חולים ממשלתיים (ראו לוח 1). המדגם התבסס על דגימה מכוונת בטכניקת כדור השלג המבוססת על הפניה של משתתפים למשתתפים חדשים. נעזרנו גם באינפורמנטים מתוך הקהילה ובשירותים חברתיים שונים, כמו הביטוח הלאומי, שהפנו משתתפים (Patton, 2002).

לוח 1: משתתפי המחקר

מספר שנות התנדבות	גיל	מין	מקום ההתנדבות	אזור גיאוגרפי	שם המרואיין	מספר הריאיון
4	62	גבר	ביטוח לאומי	צפון	דאווד	1
1.5	64	אישה	ביטוח לאומי	צפון	זינה	2
2	72	גבר	ביטוח לאומי	צפון	עאמר	3
2	63	גבר	ביטוח לאומי	צפון	חוסין	4
9	28	אישה	בית החולים הדסה עין כרם	צפון	מריה	5
9	32	גבר	בית החולים שערי צדק	מזרח ירושלים	אחמד	6
4	20	אישה	מגן דוד אדום	מזרח ירושלים	אמאן	7
4	19	אישה	מגן דוד אדום	צפון	אמאל	8
3	18	גבר	כבאות	צפון	פאדי	9
16	42	גבר	מגן דוד אדום	מזרח ירושלים	אדהם	10
1	23	אישה	מגן דוד אדום	מזרח ירושלים	מירה	11
4	28	גבר	כבאות	צפון	האדי	12
2	70	גבר	ביטוח לאומי	צפון	סלאח	13
4	23	גבר	משטרה	צפון	אמיר	14
18	40	גבר	משטרה	צפון	מג'ד	15

הקריטריונים לדגימה היו אזרחים ערבים המתנדבים במוסדות מדינה שונים עם רקע מגוון מבחינה סוציו-אקונומית, גיל, מגדר ואזור מגורים. הגיל הממוצע של משתתפי המחקר היה 40.2 (טווח 18-72), והוותק בהתנדבות 5.5 שנים (טווח 1-18).

איסוף הנתונים

כלי המחקר ששימש אותנו היה ראיונות עומק מוּכָּנֵים למחצה, שניתן להבין באמצעותם את החוויה של משתתפים ערבים-פלסטינים המתנדבים במוסדות המדינה השונים. באמצעות ראיון עומק נחשף החוקר למקורות ידע, למידע ולתובנות המסייעים להעמיק את הבנתו בנוגע לתופעה הנחקרת. על פי רוב ידע זה קשור במידע אישי – אידיאולוגיה, ערכים, חוויות חיים, השקפות עולם, החלטות ופרספקטיבות (Johnstone, 2000). הראיונות היו מורכבים משני חלקים: (1) שאלון קצר על המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים של משתתפי המחקר; (2) שאלות מפתח בנושאים שחשיבותם למטרות המחקר התבררה מתוך הספרות. הראיון כלל ארבעה נושאים:

1. המניעים להתנדבות – מה הם המניעים של המתנדבים להתנדב במוסדות המדינה השונים ולהתמיד?
2. האתגרים שבהתנדבות במוסדות המדינה – מה הן ההשלכות של החלטת המתנדבים להתנדב ואילו אתגרים עומדים לפניהם?
3. דרכי ההתמודדות עם אתגרים אלה – כיצד מתמודדים המתנדבים עם ההשלכות של ההחלטה שלהם להתנדב במוסדות המדינה?
4. תפיסת צרכני השירות את המתנדב – איך המתנדבים משתתפי המחקר נתפסים לדעתם בחברה הערבית?

הראיונות נשאו אופי של שיחה, ארכו 60-90 דקות ונערכו בשפה הערבית בסביבה בטוחה למרואיינים, על פי רוב בבתיהם. הם הוקלטו ברשמקול, תומללו ותורגמו לעברית. לראיון בערבית ולתרגומו לעברית יש חיסרון ויתרון. החיסרון הוא שאף שהתרגום נאמן ככל האפשר למקור, ייתכן שאין הוא משקף את שפת המקור בשלמותה, ולכן בתהליך אובד חלק מהמידע. היתרון הוא הידרשותה של החוקרת הערבייה לעבודת התרגום, שאפשרה לה להתחיל במלאכת הפרשנות עוד במהלכה (ריקר, 2006).

עיבוד הנתונים

הראיונות נותחו בשלושה שלבים: בשלב הראשון קראו אותם החוקרות מספר פעמים, כדי להגיע להיכרות אמפתית מעמיקה עם התכנים שהעלו המרואיינים (Moustakas, 1994). בשלב השני הן הבחינו בין קטעי הראיון ומיינו אותם ל"יחידות משמעות" בהתאם למטרות המחקר ולשאלותיו (Strauss & Corbin, 1998). בשלב השלישי הן קיבצו אמירות דומות וחילצו מהן תמות שבנו את השלד הקונספטואלי של המחקר (שקדי, 2003; Creswell, 1997).

החוקרות

במחקר איכותני החוקרים הם חלק בלתי-נפרד מהחקירה. כדי להבין את העולם, אמר פטון (Patton, 2002), על החוקרים להפוך חלק ממנו ובה בעת לשמור על נפרדות – שייכים ומובדלים. החוקרים עצמם הם כלי מחקר; הם מקבלים את המידע מנחקריהם בדרך בלתי-אמצעית (על ידי הריאיון או התצפית). החוקרת הראשונה, ערבייה פלסטינית ילידת ישראל, התנדבה במשך שנתיים עם ילדים בסיכון, וכיום היא עובדת סוציאלית במערכי החירום במזרח ירושלים. היא ערכה את הראיונות. החוקרת השנייה, יהודייה ישראלית, היא עובדת סוציאלית מומחית בתחום העבודה הקהילתית וההתנדבות. מזה שנים רבות היא עוסקת, הן בשדה והן באקדמיה, בקהילות, ברב-תרבותיות, בהדרה חברתית ובזכויות אדם.

אמינות המחקר

לינקולן וגובה (Lincoln & Guba, 1985) פיתחו את המושג אמינות (trustworthiness) כמדד ייחודי להערכת מחקרים איכותניים. אמינות נמדדת דרך מספר היבטים: הסתמכות (dependability) – מקבילה למהימנות הנוהגת במחקרים כמותניים. היא מאפשרת לקורא המחקר להעריך את מידת העקיבות והדיוק של החוקר באמצעות מעקב אחר התהליך הפרשני שדרכו הגיע למסקנותיו. מהימנות (credibility) – מקבילה לתוקף פנימי. משמעותה היא היכולת של משתתפי המחקר לזהות בפרשנות של החוקר את המשמעות שהם עצמם נותנים לחוויה שלהם. העברה (transferability) – מקבילה לתוקף חיצוני. משמעותה היא שניתן לתרגם את ממצאי המחקר להקשרים אחרים הנושאים מאפיינים משותפים. אימות (confirmability) – מקביל לאובייקטיביות. כדי לעמוד בתנאי האימות, על קוראי המחקר להיות מסוגלים לאתר את הדרך שבה הגיע החוקר לפירוש שלו את הנתונים. האימות פירושו שמסקנות המחקר אכן נובעות מהממצאים ולא מהנחות מוקדמות או מהטיות שיפוטיות של החוקר.

שלושה כלים סייעו לייצר מחקר אמין: (1) שימור שרשרת עדויות של נתונים ומסמכים – שמרנו את כל התמלילים, את כל הראיונות וכל מידע רלוונטי אחר, כגון מסמכים ותזכירים. בד בבד ערכנו יומן רפלקטיבי, כדי לשמור על האיזון בין ההיבט התיאורטי של המחקר לבין השיח של המשתתפים והתופעה הנחקרת (Mason, 1996; Strauss & Corbin, 1998). (2) פרשנות ביחד עם משתתפי המחקר (member checking) – כדי לאשש שהבנו נכונה את דברי המרואיינים, דאגנו ללמוד במדויק את פרשנותיהם ואת תפיסותיהם בעזרת שאלות הבהרה, שאלות פתוחות, בקשות למתן הסבר נוסף ושיקוף, כלומר חזרה על דברי המרואיינים במילים של החוקרות (Lincoln & Guba, 1985). (3) תיאור עשיר (thick description) – הכללה של מידע על ההקשר בתהליך איסוף המידע (שקדי, 2003, 2011).

היבטים אתיים

אחרי שהחוקרות עברו בהצלחה את המבחן באתיקה מחקרית בבית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית באוניברסיטה העברית, אושר המחקר בידי ועדת האתיקה למחקרים בבני אדם של האוניברסיטה העברית בירושלים. לפני הראיונות הודינו למרואיינים על התרומה הגדולה של השתתפותם במחקר, והבהרנו להם שזכותם לעצור את הראיון בכל שלב ושלב, ולבחור על מה לענות ועל מה לא. עוד הבהרנו שישארו אנונימים. המשתתפים חתמו גם על טופס הסכמה מדעת (Creswell, 1997).

4. ממצאים

ניתוח הממצאים העלה שלוש תמות מרכזיות. התמה הראשונה עוסקת במניעים להתנדבות, והיא נחלקת לשלוש תמות משנה: מניעים אגואיסטיים, מניעים אלטרואיסטיים-אידאולוגיים ומניעים מגדריים. התמה השנייה עוסקת באתגרים שהמתנדבים הערבים התמודדו איתם, והיא מורכבת משלוש תמות משנה: האתגרים האישיים-הפנימיים של המתנדבים, דילמת הנאמנות ומציאות רבת-פנים. התמה השלישית עוסקת באסטרטגיות ההתמודדות של המתנדבים עם האתגרים שנוצרו, והיא מורכבת משלוש תמות משנה: השלמה עם המציאות, התחמקות ממנה והצבת נוכחותם בארגון כעובדה.

המניעים להתנדבות

הממצאים העלו שלושה סוגי מניעים עיקריים: מניעים אגואיסטיים, מניעים אלטרואיסטיים-אידאולוגיים ומניעים מגדריים.

מניעים אגואיסטיים: הבחירה להתנדב במוסד ממשלתי נבעה מהרצון להפיק מפעולת ההתנדבות תועלת אישית. ניתן לחלק את המניעים האגואיסטיים לשני מניעים מרכזיים כפי שעלו בראיונות: למידת שפה ופיתוח קריירה.

חלק מהמתנדבים הערבים-הפלסטינים בחרו להתנדב למוסד השייך למדינה, שהשפה הרשמית המדוברת בו היא עברית, כי רצו ללמוד ולדבר עברית. חשוב להזכיר בהקשר של מרואיינים ממזרח ירושלים שבבתי הספר שם לא לומדים עברית, ולכן בבואם להתקבל למוסדות ההשכלה הגבוהה בישראל, השפה הופכת מחסום, המלווה אותם גם בניסיונם להשתלב בעבודה או לנהל את חיי היומיום. מסיבות אלה רצו המרואיינים ללמוד עברית, והם הניחו שהתנדבות במוסד ממשלתי עשויה לקדם אותם ליעדם. חלק מהם ציינו שבעבר ניסו ללמוד ולדבר עברית, אבל זה דרש מהם להשקיע משאבים כלכליים, נפשיים וזמן. רוב המתנדבים הסכימו שהתנדבות בשירות ממשלתי ועבודה בסביבה דוברת עברית מסייעות לאנשים ללמוד את השפה:

מגיל צעיר תמיד רציתי לדבר עברית. כל כך רציתי להבין ולדבר השפה. תמיד התעניינתי בשפה הזאת. [...] אנחנו חיים במדינה שכל אזרחיה דוברי עברית. [...] השקעתי הרבה בעצמי ורציתי ללמוד הכול על השפה העברית. הצטרפתי לקורסי למידת עברית, אבל הבנתי שרק דרך ההתנדבות במקום ששייך למדינה אפשר ללמוד ולדבר את השפה כמו שצריך (מירה).

חלקם האחר של המתנדבים, ובמיוחד אלה שבחרו להתנדב במשטרה, ראו בהתנדבות אמצעי לפתח קריירה ולהתקדם מבחינה מקצועית. אמיר, בן 23, מתנדב במשטרה. הוא רואה במשטרה את עתידו וחולם להגיע לדרגת מפקד. הוא מתאר את ההתנדבות כקרח פפיצה שאולי יאפשר לו להיקלט בהמשך בארגון כעובד מן המניין:

בטח שיש מטרה. [...] אני מתנדב במשטרה, כי ככה מבטיחים לי קריירה. [...] אני רוצה להיות מפקד ולהתקדם בתחום. [...] אני חולה על הדברים האלה, [...] משטרה, סירנה רדיפות ונשק. [...] זה מה שאני חולם עליו כל הזמן. המשטרה היא חלום, והבנתי שהדרך ללמוד את הדברים ולהיות שוטר ראוי היא קודם כול להתנדב. [...] הבטיחו לי משרה בקרוב, ואני אהיה שוטר בתפקיד.

מניעים אלטרואיסטיים-אידיאולוגיים: מרואיינים אחרים הביעו רצון להשתייך למדינת ישראל ולהיות חלק ממנה, כי בעיניהם זו מדינת כל אזרחיה, ערבים ויהודים כאחד:

אני חושב שדווקא בגלל שאני אזרח ישראלי אני מקבל הרבה זכויות, כמו כל נער אחר במדינה. לדעתי אני חייב למלא את חובתי; להתנדב במוסדות המדינה ואפילו באיזשהו שלב לשרת בצבא או לעשות שירות לאומי (פאדי).

אחמד הסכים עם פאדי והוסיף שהוא רואה בהתנדבות בשירות ממשלתי דרך להכיר את הצד האחר:

אני רואה בהתנדבות כלי להכיר את האחר. אולי דרך ההתנדבות אני יכול להראות לצד היהודי שיש דברים חיוביים אצל הצד הערבי. [...] אני מתכוון לשנות דעות קדומות כלפי החברה הערבית. אני בחרתי להתנדב כדי להגיד: "תעצרו שנייה, יש עוד צד לחברה הערבית, יש הרבה שנותנים כמוכם לחברה ולמדינה ללא תמורה."

מרואיינים אחרים ראו ביכולת להכיר את האחר, לדעת מה הוא חושב ואיך הוא בונה את המציאות כלי שיסייע להם להשתלב בחברה היהודית ולצמצם את הפערים הכלכליים, החברתיים והפוליטיים בין שתי החברות.

חלק מהמרואיינים הדגישו את חשיבותם של מוסדות המדינה ואת תפקידם המרכזי בסיוע לשיפור מעמדם ומצבם של בני המיעוט הערבי בישראל. לכן הם חשו חובה להיות חלק מהמוסדות האלה כדי לעזור לחברה הערבית לצמצם פערים ואת ממדי האי-שוויון. כך תיאר אדהם את המניע שלו להתנדב במוסד ממשלתי:

הכרחתי את עיריית ירושלים לתת לי מקום. [...] הם לא רוצים להכניס את מגן דוד אדום למזרח [ירושלים]. יש לי חניה ליד הבית שאני משאיר שם את האמבולנס. [...] בכל זאת לא ויתרתי. הכרחתי את כולם לעזור לנו ולתת לנו לפחות את הזכות לקבל מענה רפואי. [...] זה מינימום של המינימום שבעבר לא קיבלנו. [...] כיום הם חייבים להכיר בקיומנו כאזרחים שווים, לפחות בחלק הזה, ומבחינתי זה חלק מהמאבק שאני עושה כנגד הכיבוש. [...] אני לא רוצה דו-קיום; [...] אני רוצה את הזכויות שלי, והבנתי שהזכויות האלה, אני יכול לקבל אותן רק דרך היוזמה וההתנדבות במקום שהיה כל כך קשה לקבל ממנו סיוע כמו מגן דוד אדום.

עאמר בן ה-72 מתנדב במוסד לביטוח לאומי, וגם המשימה המרכזית שלו היא לעזור במיצועי זכויות לאוכלוסיית היעד שמקבלת שירות מהמוסד. אוכלוסיית היעד היא ערבים ויהודים, אך לדברי עאמר מגיעים בעיקר ערבים בשל מצבם הסוציו-אקונומי הנמוך ובשל העדר מודעות לזכויותיהם ולדרכי מיצועי הזכויות:

כשהביטוח הלאומי מעניק 140 [מספר נקודות הזכויות לקבלת קצבת הבטחת הכנסה; מ"ע] עזרה לחברה הערבית, ואנחנו לא יודעים שום דבר עליה, אז אני חייב להילחם ולהיאבק בשביל להנגיש את העזרות האלה לעם שלי. [...] חייבים לזכור שבשביל להשיג שוויון, זכויות וצדק חברתי אנחנו חייבים להילחם ולהיאבק בכל אמצעי אפשרי, וההתנדבות בביטוח לאומי היא חלק מהמאבק הזה. [...] אנחנו חברה מוחלשת: אף אחד לא ירים אותנו ולא ייתן לנו יד, [...] אם אנחנו לא נעשה את זה. [...] אף אחד לא יעזור לנו. אנחנו חייבים לדאוג לחברה שלנו.

מבחינת עאמר ההתנדבות במוסד לביטוח לאומי היא כלי לצמצום הפערים בין החברה הערבית ליהודית. הבחירה להתנדב היא חלק מהמאבק שהוא לוקח על עצמו למען החברה הערבית, ודרך הפעילות ההתנדבותית שלו הוא מנגיש לאוכלוסייה הערבית את השירותים ועוזר במיצועי הזכויות של חבריה.

מניעים מגדריים: רוב המתנדבות הערביות-הפלסטיניות שהשתתפו במחקר הודו שאישה ערבייה שהחליטה לצאת ולהתנדב, ובמיוחד במוסד ממשלתי, מסייעת בשבירת הסטריאוטיפים המגדריים המושגים על אישה בחברה הערבית, וזהו אחד המניעים החזקים שהניעו נשים לצאת ולהתנדב, הן במקביל לעבודה והן אחרי גיל הפרישה:

תמיד מעניין אותם לשאול "מתני תתחנני?", "מתני תשמחי אותנו?" [...] "בסופו של דבר אישה צריכה להתחנן ולגדל ילדים", "את לא צעירה", "בשביל מה את מבזבזת זמן בהתנדבות?" "עדיף לך לטפח את עצמך ולמצוא חתן". [...] לדעתי מה שמטריד אנשים בחברה שלי זה שני אלמנטים ביחד: אישה ומתנדבת! ולבוא ולהחליט לחבר את שני האלמנטים ביחד, החברה לעולם לא תקבל את זה. [...] אבל בגלל שאני אישה ואוהבת להיות מיוחדת, אני בחרתי להתנדב! (מריה)

האתגרים הניצבים לפני המתנדבים

ההתנדבות במוסדות המדינה מציבה לפני המתנדבים המשתייכים לחברה הערבית-פלסטינית בישראל אתגרים רבים, אשר דורשים מהם התמודדויות שונות. ניתן לחלק את האתגרים לשלושה: האתגרים האישיים-הפנימיים של המתנדבים, דילמת הנאמנות ומציאות רבת-פנים.

האתגרים האישיים-הפנימיים: אלה האתגרים שהמתנדבים פוגשים בתהליך עיצוב הזהות האישית והחברתית. מהממצאים עולה שחלק מהמתנדבים חווים משבר שייכות – הם נקרעים בין השייכות לעם הפלסטיני לשייכות למדינת ישראל. המשבר קורה לנוכח הציפיות של שתי החברות שהאוכלוסייה הערבית בישראל לכודה בהן ומתוך הוויה של זהות רבת-פנים ולא מושלמת.

שאלת הזהות של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל מורכבת ומסובכת, משום שהם מגדירים את עצמם במונחים של לאום ואזרחות, ורואים את עצמם הן כערבים והן כישראלים. מתח זה בין הזהות הלאומית לאזרחית מעורר בחברה הערבית בישראל סתירות ערכיות ומתחים. אחת הסתירות הבולטות מתייחסת לזהותם החברתית-הלאומית של הערבים בישראל. כך תיאר זאת אחמד, המתנדב כליצן רפואי בבית חולים:

בחרתי להיות הליצן המבולבל, כי הליצן הזה לא יודע מה הוא באמת רוצה; הוא מנסה לעשות הכול, אבל שום דבר לא מצליח איתו. [...] זאת המציאות שלנו: אנחנו מבולבלים, אנחנו אבודים, [...] לא יודעים מה אנחנו רוצים או למי אנחנו משתייכים. [...] אנחנו מנסים הכול, אבל שום דבר לא מצליח, קמים ונופלים, [...] קמים שוב ונופלים שוב, [...] אבל [...] לקום שוב, אני לא יודע אם הרבה מאיתנו מצליחים לעשות את זה. [...] כל אחד מאיתנו, כשיפגוש את הליצן הזה, הוא יזכור את עצמו; הוא יזכור שזה חלק ממנו. [...] אלה הם החיים שלנו. [...] אנחנו מבולבלים ואין לנו זהות ברורה.

אחמד התייחס ל"ליצן המבולבל" כארכיטיפ המצוי אצל כל פרט בחברה הערבית. כל פרט בעל זהות פלסטינית-ישראלית מנסה לאזן בין זיקתו למדינת ישראל לזיקתו לעם הפלסטיני. כך למשל דיבר אחמד במהלך הריאיון על עליות ונפילות בהקשר של זהות. אפשר למצוא זהות כערבי אזרחי ישראל ואז לאבד אותה, לשקוע עוד יותר בבבל או בעוד קונפליקט בשל הזיקה לעם הפלסטיני. על פי רוב, כך אמר, רק אנשים ספורים מצליחים להתמודד עם האתגר הזה ולדעת לאשורה את הזהות החברתית שלהם, וכל זה נובע מהמציאות החברתית המורכבת שהפלסטינים הישראלים חווים.

דילמת הנאמנות: המתנדב הערבי הישראלי נע על רצף שבין נאמנות למדינה לנאמנות לחברה הפלסטינית, וחוזה את הדחייה משני הצדדים ואת תחושת השוליים. חלק מהמתנדבים סיפרו שעם כל רצונם הטוב לשרת את החברה הערבית, ולמרות רגש

המחויבות שלהם כלפיה, עדיין היא רואה בהם בוגדים או משתפי פעולה עם המדינה. יתר על כן, יש בה כאלה שתופסים אותם כאנשי ממסד:

ברגע שראו אותי במדים של מד"א, היו כאלה שתיארו אותי כבוגדת, היו כאלה שתפסו אותי כמשת"פית, והיו כאלה ששלחו לי הודעות ואמרו לי שאני לא חלק מהחברה הערבית במזרח [ירושלים] ושעדיף לי להוריד את החיג'אב, כי אני בצד של היהודים (אמאן).

אחרים תיארו רצון עז להראות נאמנות למדינת ישראל, גם כשבתוכם לא חשו זאת באמת, מתוך אינטרס ובגלל פחדם מהמחיר שיהיה עליהם לשלם אם ייתפסו כלא-נאמנים:

הקעקוע הוא ברקוד 1948; שמתתי אותו, כי נולדתי כאן, ואני נשאר כאן ואף אחד לא יכול לגרש אותי מהאדמה שלי. [...] כן, אנחנו הערבים מפחדים, כי אנחנו מיעוט, ואומרים לעצמנו "היהודים הם הרוב", ואנחנו חייבים לזרום, אין מה לעשות: רק הם יכולים לשמור עלינו. [...] אנחנו לעולם לא נפסיק לפחד, וכל אחד מאיתנו מחפש מה טוב לו ואיך יוכל להשיג את הטוב בשביל עצמו. ועם המדינה, המיעוט הערבי חושב שיהיה לו טוב, אבל האם באמת הרוב היהודי רוצה שהמגזר יהיה חלק ממנו? (האדי)

היו מרואיינים שתיארו חוויית שוליים – אי מחויבות כלפי שני הצדדים ואי הזדהות איתם בשל הרגשת הדחייה שהם חווים כלפי שניהם:

כמו שהחברה הערבית בישראל מתקשה לקבל צעירים ערבים שמתגייסים לצה"ל או מתנדבים ערבים בארגונים ממשלתיים, כמו המשטרה או ביטוח לאומי, ככה גם החברה היהודית מתקשה להכיל ולטפל בבני מיעוטים, ערבים מוסלמים, בני ברית, שרוצים להיות שותפים מלאים בקבלת החלטות, במערכות הביטחון ובחברה הישראלית. [...] אבל בסופו של דבר אני נשאר ערבי. לא משנה מה אעשה, בסופו של דבר יתפסו אותי כלא-נאמן (דאווד).

מציאות רבת-פנים: המרואיינים חווים צרימה, בשל רצונם להשתייך לחברה הישראלית מזה, ובשל המסרים שהמדינה מעבירה (יהודית ודמוקרטית) כמדינת העם היהודי מזה. חלק מהמתנדבים גילו שכל ניסיונותיהם להיטמע ולהיות אזרחים שווים העלו חרס. החברה דחתה אותם:

אני אזרחית. אני רואה את חובתי כאזרח שכמו שהמדינה נותנת לו הוא חייב להחזיר בחזרה, אבל בכל פעם שהמצב הביטחוני עולה, הדברים נראים אחרת; אני פתאום מתחילה להרגיש דחוייה, ולפעמים אויבת. החברה הכללית כל כך מורכבת, [...] חברה של רוב ומיעוט. המסרים שהמדינה מעבירה כל כך לא ברורים. מצד אחד רוצים שהערבים יהיו נאמנים וישרתו את המדינה, ומצד שני המדינה היא מדינה לאומית יהודית. [...] כל כך הרבה גזענות את חשה ומרגישה. [...] אפילו [אם] מישהו רוצה לקלל אותך הוא יתחיל, "ערבייה..." (מריה).

אז כאילו אני משרת את המדינה, מתנדב בכיבוי אש, שהפעילות שם לא קלה בכלל. אני נלחם מול האש למען המדינה, למען האדמה, ולא משנה לי אם השריפה הייתה בזיכרון יעקב או בכפר שלי. [...] מבחינתי כל הערים והיישובים הם הכפר שלי. [...] אבל מה אני מקבל בסוף? רואים את הקעקוע שלי "1948" באחד מהאימונים, ומתחילים לתאר אותי כבן מיעוט שלא נאמן למדינה, ואף פעם לא אוכל להיות חלק מהחברה הישראלית, כי הלאומיות שלי "ערבי", ואי אפשר לשנות את זה. מישהו מהקולגות אמר לי: "לא משנה מה תעשה, אתה תישאר ערבי אויב." (האדל)

אסטרטגיות התמודדות

לצד האתגרים, תיארו המתנדבים גם את דרכי ההתמודדות שלהם עימם: השלמה עם המציאות, התחמקות מההתמודדות עם האתגרים וקביעת עובדה. חשוב להדגיש שלמרות סיווגן של אסטרטגיות ודרכי התמודדות אלה לקטגוריות נפרדות, אין אלה אסטרטגיות מובחנות המנוגדות זו לזו, אלא אסטרטגיות המשיקות זו לזו ומשפיעות זו על זו. אלה אסטרטגיות דינמיות, ותמיד ניתן לשנותן ולעצב אותן מחדש. סיווג זה מיועד לשמש כלי להבנת המורכבות של דרכי התמודדותם של המתנדבים הערבים-הפלסטינים שבחרו להתנדב במוסדות ממשלתיים.

המראיינים אימצו לעצמם שלוש אסטרטגיות התמודדות שונות. **השלמה עם המציאות** קורית כשהמתנדבים מבינים שלא ניתן לעשות משהו כדי לשנות את התנאים הסביבתיים המאיימים עליהם:

כבר התרגלתי. [...] אחרי שנים רבות, לצערי, את מתחילה להתמודד עם המצב בזה שאת מפסיקה לראות את מה שאומרים לך כ-big deal. יעני הכול הופך למשהו רגיל. [...] מתנדבת איתי מתנחלת יהודייה. אני יודעת שהיא לא מקבלת אותי. היא נכנסת לחדר, ובכלל לא מתייחסת אליי, רק בגלל שאני ערבייה עם כיסוי ראש, אבל בסדר גמור! לא רוצה לקבל אותי, שלא תקבל. [...] החיים ממשיכים (מריה).

יש מתנדבים שמתמודדים דרך **התחמקות מלהתעמת עם המציאות**. כלומר: אין הם מתייחסים לבעיה, אלא משקיעים את משאבי ההתמודדות העומדים לרשותם כדי לברוח מהקושי, כלומר מהאתגרים הניצבים לפניהם במקומות ההתנדבות. זה יכול לבוא לידי ביטוי בהינתקות רגשית, בהימנעות ובהתעלמות ממקורות הדיכוי. כך תיארה זאת אמאל שאימצה לעצמה התמודדות מסוג זה: "פשוט כשמתחילים לדבר, אני מחזיקה בטלפון ומתחילה לשמוע מוזיקה או לחפש בגוגל על חיות נדירות אולי. [...] חחח [...], אני לא מתכוונת להיכנס לדיון עם אף אחד בנושאים האלה, ובכלל אם פונים אליי בשאלה, אני הולכת לשירותים."

הדרך השלישית היא **לקבוע עובדה** "ולהכריח את האנשים לקבל אותו". המתנדב אומר "זה המצב", ומבחינתו הוא לא רואה בעיה בהשתייכותו הלאומית או הדתית. מנגנון זה אינו

מתעלם מהמציאות, אבל חוסם את ההיבטים הרגשיים המתלווים לאתגר. כך תיאר זאת אדהם במילים שלו:

אנחנו מיעוט, אבל אנחנו מכריחים אותם לקבל אותנו, ולתת לנו את כל הזכויות שלנו. [...] אני הכרתי את מד"א לתת לי שירות. נולדתי בישראל, אני פלסטיני ומלמד את הילדים שלי להיות פלסטינים. אני לא רוצה דו-קיום; תן לי מה שמגיע לי וזהו. לא רוצים לקבל אותי? סבבה, אל תקרבו ממני [אליי], אבל יש לי זכויות, ואני רוצה לקבל אותן.

חוסין ראה באישיותו החזקה ובהחלטתו להתנדב למוסד של המדינה אסטרטגיית התמודדות מול החברה הערבית:

תסתכלי, בתור מתנדב כדי להוכיח את עצמי, אני חייב שתהיה לי אישיות חזקה. [...] יעני את חייבת לעמוד מול כולם ולהגיד להם: "זאת הבחירה שלי, ואני לא מלשין או משת"פ; אני עושה את העבודה שלי בצורה הכי טובה שיש כדי שכולם ירוויחו." בסופו של דבר זה מה שיש – רוצים או לא, זאת הבחירה שלי, ואני הולך לפיה.

5. דיון

מחקר זה תיאר את חוויית ההתנדבות של מתנדבים ערבים-פלסטינים אזרחי מדינת ישראל, המתנדבים במוסדות המדינה השונים, ואת האתגרים שהיא מציבה לפניהם. עוד תיאר המחקר את דרכי התמודדותם עם אתגרים אלה. בחירתם של המתנדבים הערבים-פלסטינים להתנדב למוסדות המדינה היא בחירה אישית וחופשית. הם רואים ערך בהתנדבות ומתנדבים ממניעים שונים, חלק מהם מניעים אגואיסטיים, כלומר מכוונים לרווח ולתועלת אישיים.

אחד המניעים האגואיסטיים להתנדב למוסד ממשלתי הוא הרצון ללמוד ולדבר את השפה העברית. אי-שליטה בשפה מקשה על צעירים ערבים ללמוד באוניברסיטאות בארץ (אבו עסבה, 2006, 2007; מזאוי, 1996, 2003). יתר על כן, שליטה בה היא צורך תעסוקתי ומרכיב חשוב ביכולת ההשתלבות בשוק התעסוקה הישראלי וביצירת תקשורת במקום העבודה (זעירא, בנבנישתי ורפאלי, 2012).

שליטה חלקית בעברית מערערת את הביטחון העצמי, ובגלל מחסום השפה נמנעים מחפשי עבודה באוכלוסייה הערבית מלהגיש מועמדות למשרות מסוימות המחייבות שליטה טובה. מחקרים מלמדים שפערי שפה ותרבות הם חסם מרכזי, הן מבחינת בני אוכלוסיית המיעוט, החוששים לעיתים לצאת מהמובלעת האתנית, והן מבחינת המעסיקים, המעדיפים על פי רוב לקלוט עובדים מאוכלוסיית הרוב (Bynner & Parsons, 2002; Coles et al., 2010).

(Neumark, 2002). ככל שהשליטה בעברית פחותה, כך יורד שיעור המועסקים הערבים, בייחוד בקרב המתקשים בדיבור ובהבנה (הלמ"ס, 2018).

ניתוח ממצאי המחקר העלה שההתנדבות במוסד ממשלתי נבעה גם מהרצון להשתייך למדינת ישראל ולהשתלב בה. המרואיינים שהביעו רצון זה הכירו בה כמדינת הלאום היהודי והשלימו עם מעמדם כמיעוט אתני. מאפייניהם היו דו-תרבותיות, שליטה בעברית מדוברת ואורח חיים מערבי. במילים אחרות, הם רצו להידמות לחברה היהודית-המערבית. סמוחה (1999) קרא לתהליך שקושר בתחומי חיים רבים את הערבים אזרחי ישראל בזיקה הדוקה ליהודים ולמדינה בשם "ישראלזציה". בהקשר של תהליך זה אפשר לטעון שבאמצעות הפעילות ההתנדבותית במוסדות המדינה השונים רצו המתנדבים להפגין את נאמנותם למדינה, שהם ראו בהתנדבות כלי שתכליתו להוכיח לצד היהודי שהצד הערבי חיובי ותורם לחברה הישראלית בכללה. חלק מהמרואיינים הצעירים במחקר זה רואים בהתנדבות דרך לקחת חלק בחובות האזרחיות, וחשים שייכות וחובה לשמור על המדינה הישראלית ועל ביטחונה. מרואיינים אחרים, לעומתם, דווקא ראו בהתנדבות במוסד ממשלתי מאבק למען החברה הערבית-הפלסטינית בישראל. הם טענו, שבגלל המדיניות והתפיסות הרואות את טובת הרוב היהודי בלבד, הערבים נמצאים בשוליים בכל תחומי החיים כמעט – בפוליטיקה, בכלכלה, בחברה, בתקשורת, בתרבות.

בחלק מהראיונות הושמע קול אחר של מתנדבים שהצביעו על הצורך שלהם להכיר את הצד היהודי. כלומר: המתנדבים רצו לשבור את הסטריאוטיפים ואת הדעות הקדומות הרווחות על החברה הערבית. בהקשר זה מצא מחקרים של קופרמינג, רוזן, סולמון וחיסי (2007) שהיחס של בני נוער ישראלים כלפי הערבים נבנה בעיקר מסטריאוטיפים, אולי משום שהאזרחים הערבים במדינת ישראל מוצגים בתקשורת הישראלית באור שלילי, מאיים וסטריאוטיפי (לאור, לפלר וענבר-לנקרי, 2006). לכן ניתן לטעון שהמפגש במוסד הממשלתי בין המתנדבים הערבים לבין היהודים ממלא תפקיד חשוב בשבירת הסטריאוטיפים והדעות הקדומות.

מעבר למניעים שצינו המתנדבים, יש להתנדבותם במוסדות ממשלה יתרונות נוספים. לאינטראקציה בין החברה הערבית לבין הרוב היהודי תפקיד חשוב בתהליך המודרניזציה שעוברת החברה הערבית. חיי היומיום חושפים את הפלסטינים העובדים במגזר היהודי לערכים חדשים הנוגעים לעבודה, לזמן, ליעילות, כמו גם לנושאים חברתיים, כגון יחסים בין שני המינים, גידול ילדים ויחסי הורה-ילד (Rouhana, 1999). הנה אפוא השתלבותם של מתנדבים ערבים-פלסטינים במוסדות המדינה חשפה אותם לערכים חברתיים של החברה הישראלית היהודית, למערכת הפוליטית ולסדר היום החברתי של החברה הישראלית המודרנית.

נראה שהמתנדבים הערבים מודעים היטב לתפקיד החשוב של מוסדות המדינה בגישור על פערים בין שתי החברות – היהודית והערבית. החלטתם לקחת חלק במוסד ממשלתי מקרבת אותם אל מוקדי הכוח ומאפשרת להם לפעול במוסד מתוקף תפקידם, להנגיש את

השירותים, למצות את הזכויות של האוכלוסייה הערבית, ובכך לגשר במידה כלשהי על הפערים החברתיים, הכלכליים והפוליטיים ולשפר את רמת החיים של המיעוט הערבי בישראל.

ההתנדבות של ערבים-פלסטינים במוסדות ממשלתיים טומנת בחובה אתגרים שונים המצריכים תשומת לב. על פי רוב מדובר באתגרים פנימיים הנובעים מהמתח השורר במציאות החברתית שהמתנדבים נקלעים לתוכה, המשליכה מצידה גם על בניית זהותם כערבים-פלסטינים וגם על משבר השייכות, שעורר לא מעט קשיים והתמודדויות פנימיות של המתנדבים. מרחב האפשרויות של הגדרת הזהות הפלסטינית בישראל משתנה לפי ציר הזמן ובהתאם לקול הדובר ולנמעניו. ההגדרות מייצגות בחירה אידיאולוגית ברורה וטעונה (רינוביץ', 1993). זהותם של המתנדבים משתפיי המחקר בנויה משלושה מרכיבים עיקריים: ערבים, פלסטינים ואזרחי המדינה. כשלא מצליחים לאזן בין שלושתם, יש מתח פנימי ובלבול בזהות. הערבים-הפלסטינים אזרחי המדינה ניצבים בין שתי הזירות – הישראלית והפלסטינית – ובשוליהן, אך אינם נכללים אף באחת מהן. מיקומם זה הוא תולדה של לימינליות מדכאת היסטורית שמקורה במצב שנקלעו אליו לאחר ה"נכבה". כלומר: הפלסטינים שנתרו בישראל היו פחות מחברה, אך יותר מקהילה; פחות מאזרחים בעלי זכויות מלאות (ביחס ליהודים), אך יותר מנתינים נטולי זכויות (ע'אנס, 2007).

רוב המתנדבים משתפיי המחקר הנוכחי בלשו בזהות המבולבלת שלהם: מצד אחד הם אזרחי המדינה וטענו שמחובתם לשרת ולהתנדב במוסדותיה השונים. מהצד האחר הם חשים מופלים לרעה ושאינם נהנים מהזכויות שהאזרחים היהודים נהנים מהן. על כך יש להוסיף את הזדהותם עם החברה הפלסטינית בהיותם חלק ממנה. ההתנדבות במוסד ממשלתי חידדה את הבלבול בזהות שלהם והמחישה איך הקונפליקט בין זהותם הפלסטינית לבין אזרחותם הישראלית הולך ומעמיק. המיעוט הערבי נאבק בתוך מערבולת זרמים מתנגשים ומנסה לממש את זהותו על כל מרכיביה (שטנדל, 1992).

מקור אחר לבלבול הזהות שחווים המתנדבים משתפיי המחקר הוא מפגש תרבויות: מחד גיסא התרבות הערבית המסורתית ששמה דגש על האינטגרטיביות, הצייתנות והקונפורמיות במשפחה, חברה המאופיינת בזהות קולקטיבית, ולא מעודדת חקירה של זהות אישית; מאידך גיסא התרבות היהודית הנושאת אופי אינדיבידואליסטי-מערבי (Blit-Cohen & Jammal-Abboud, 2017). המפגש הזה דחף את המתנדבים לתהליך חקירה של זהותם האישית והחברתית. לפי מחקרו של קוסמיצקי (Kosmitzki, 1996), המפגש הממושך והישיר בין שתי תרבויות שונות מביא, בין השאר, לשינויים מרחיקי לכת בזהות.

בלבול בין הזהויות התווספה דילמת הנאמנות. היחסים בין היהודים לערבים בישראל לוקים באי-אמון בסיסי ובחשדנות, שמקורם בצביונה הציוני-היהודי של מדינת ישראל (גורם אידיאולוגי), בהתנגשות בין ביטחון המדינה לזיקה לעם הפלסטיני ולאומה הערבית (גורם פוליטי) ובמתח בין היהדות לאיסלאם ולנצרות (גורם דתי) (אריאן ועמיתים, 2007; Haidar, 1991, 1995; Rosenhek, 1999; Smootha, 2005). ניתוח ממצאי המחקר העלה

שהנאמנות של המתנדבים הערבים-הפלסטינים נעה על רצף שבין נאמנות לעם הפלסטיני לנאמנות לחברה הישראלית. ניכר שהמתנדבים, שהפגינו נאמנות למדינת ישראל, שאפו לשוויון בינם לבין האזרחים היהודים. כמו כן הם דרשו שתופסק האפליה על רקע אתני ושהמדינה תספק להם אותם משאבים ושירותים קהילתיים שהיא מספקת לחברה היהודית.

מספר משתתפים במחקר זה תפסו את עצמם כאזרחים לכל דבר, וראו את העתיד שלהם ושל משפחותיהם בהשתייכות למדינה. הם אימצו את השפה העברית כשפה שנייה ואת התרבות היהודית כחלק מחייהם. הם שאפו להיות אזרחים שווים וליטול חלק בחובות המדינה, ולכן בחרו להתנדב במוסדות המדינה השונים מתוך אחריות ורצון להיות שותפים בנשיאת הנטל בחברה הישראלית. אך המסרים שקיבלו מהחברה סתרו במקרים רבים את רצונם. מעצם הגדרתה של המדינה כמדינה דמוקרטית הבינו המתנדבים שחובתם לשרת אותה ולקחת חלק בעול, אבל אז פגשו את החומה של ישראל כמדינת העם היהודי, כלומר לא "מדינת כל אזרחיה".

חשוב להזכיר שקבוצת המתנדבים שחשו נאמנים למדינת ישראל התאפיינה באוריינטציה מערבית. מדובר בעיקר בצעירים, והם בולטים בעצמאותם, באינדיבידואליזם שלהם, באורח חייהם הבורגני, בחילוניותם ובשינוי תפיסתם את מעמד האישה (סמוחה, 2013). עם זאת, בעת ובעונה אחת חשו חברי קבוצה זו שאין החברה היהודית מתייחסת אליהם כדומים. הם חוו, לדבריהם, הדרה על רקע לאומי. הם חשו שהחברה היהודית עדיין רואה אותם כפרימיטיביים וכמעוררי חשד ואיום (כהן, 2006).

המתנדבים אימצו לעצמם דרכים שיאפשרו להם להתמודד עם האתגרים שעמדו לפניהם במהלך פעילותם ההתנדבותית. מניתוח ממצאי המחקר בולט שדרך ההתמודדות הנפוצה הייתה ממוקדת רגש, והאסטרטגיה הייתה הימנעות; כלומר: המתנדבים הסיחו את דעתם מהקושי (Endler & Parker, 1990). לאסטרטגיית ההימנעות היו ביטויים שונים: חלק מהמשתתפים נמנעו מכל מצב שבו מתעוררים נושאים פוליטיים או כלכליים, הנוגעים למעמדו של המיעוט הערבי בישראל. אחרים נמנעו מלהשתתף בשיחות על הסכסוך הפלסטיני-היהודי. והיו כאלה שבחרו להתנהג כמו שלושת הקופים החכמים: הם לא שמעו, לא ראו ולא דיברו, כלומר בחרו להעלים עין ולא להתייחס לאמירות או להתנהגויות גזעניות או פוגעניות, כדי לא לפגוע בעצמם ולהעצים את גורמי הלחץ. בשונה מאסטרטגיית ההימנעות בחרו חלק מהמתנדבים לנקוט אסטרטגיית התמודדות ממוקדת בעיה, ואך מעטים בחרו לפעול כדי לצאת מהמציאות הנכפית עליהם.

איילון ולהד (2000) התייחסו לאמונתו של האדם שביכולתו לשלוט במצב כאפשרות שבאמצעותה הוא יכול לחלץ את עצמו מתחושת חוסר אונים ולהפוך מקורבן סביל של הנסיבות למתמודד פעיל. ברוח זו בחרו המתנדבים להשתלב בחיי החברה ולהיות פעילים בה למרות תחושת האפליה והתסכול שלהם. בהקשר זה נראה שההתנדבות מגבירה את הסיכוי לשנות משהו בסביבה, מאפשרת למתן את תחושת האיום ומחזקת את הדימוי

העצמי של המתנדב, שהוא מפתח להצלחת ההתמודדות. ניתן להסביר את בחירתם של ערבים-פלסטינים אזרחי ישראל להתנדב במוסדות ממשלתיים כאסטרטגיית התמודדות מהסוג של קביעת עובדה. כלומר: להיות מתנדבים במוסד ממשלתי, לדעתם של המתנדבים משתפי המחקר, משמע למחות באופן פעיל על המציאות העגומה, מציאות של אפליה, גזענות ואי-שוויון ממסדיים. פעולה זאת מבחינתם של אותם מתנדבים מקדמת את השגת הזכויות המגיעות להם כאזרחים במדינה.

מגבלות המחקר

- (1) **מגבלת השפה:** כל הראיונות נערכו בערבית, מה שאפשר למרואיינים להתבטא בחופשיות ובדייקנות, ללא המגבלות של שפה זרה. עם זאת, ייתכן שתהליך התמלול והתרגום לעברית החטיא לפעמים חלק מהפרטים או לא הצליח להעביר בצורה מדויקת את דברי המרואיינים.
- (2) **עיתוי עריכת המחקר:** כל הראיונות נערכו בין ינואר ליוני 2018. רוב המרואיינים דיברו על חובות כלפי המדינה כאזרחים ועל חובות המדינה כלפיהם. ביולי 2018 נחקק חוק הלאום, חוק יסוד הקובע שמדינת ישראל היא מדינת הלאום של העם היהודי, שבה יש לו זכות טבעית להגדרה עצמית. אנחנו תוהות אם הממצאים היו שונים, אילו נערך המחקר אחרי שנחקק חוק הלאום.
- (3) **סוג המחקר:** במחקר איכותני מספר המשתתפים קטן, ולכן הממצאים אמנם מייצגים את חוויותיהם של אותם מתנדבים ערבים-פלסטינים אזרחי ישראל שבחרו להתנדב במוסדות המדינה, אבל אין הם מתיימרים לייצג את חוויותיהם של כל המתנדבים הערבים-הפלסטינים אזרחי ישראל שבחרו להתנדב במוסדות המדינה.

המלצות למחקרי המשך

מגבלות המחקר מובילות להמלצות למחקרי המשך בנושאי התנדבות בחברה הערבית. המחקר הנוכחי התייחס לחוויותיהם של המתנדבים, כפי שהם תופסים אותן. מומלץ לערוך מחקר מנקודת מבטה של הקהילה עצמה, כלומר לראיין אנשים שהמתנדבים הערבים מסייעים להם במסגרת התנדבותם ולחקור כיצד הם תופסים את המתנדבים ואת התנדבותם במוסדות המדינה. עוד מומלץ לערוך מחקר כמותי, הנשען על מדגם גדול ומייצג, שיחקור את כלל המתנדבים הערבים המתנדבים במוסדות המדינה.

מקורות

אבו עסבה, ח' (2006). **ג'האד אל-תעלים פי אסראיל** (מערכת בחינוך בישראל). רמאללה: מרכז מדאד ללדראסאת אל-אסראאליה.

אבו עסבה, ח' (2007). **החינוך הערבי בישראל: דילמות של מיעוט לאומי**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

איילון, ע' ולהד, מ' (2000). **חוסן והתמודדות במצבי לחץ של אלימות וסכסוכים ביטחוניים**. חיפה: נורד.

אריאן, א', אטמור, נ' והדר, י' (2007). **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2007: לכידות בחברה שסועה**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה ומרכז גוטמן.

בשארה, ע' (1999). על דמוקרטיה אתנית ודגמים אחרים – דיון על מעמד הערבים בפוליטיקה. **פנים**, 9, 20-9.

גבריאלוב, ל' (2013). **הקשר בין סדרת מניעים לבין כוונות עזיבה בקרב סטודנטים מתנדבים** (עבודת גמר לקבלת התואר "מוסמך"). חיפה: בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה.

גימאל, א' (2017). **החברה האזרחית בישראל: אליטות חדשות, הון חברתי ותודעה אופוזיציונית**. בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

גימאל, א' (2008). על תחלואת הזמן המוגזע. בתוך י' שנהב וי' יונה (עורכים), **גזענות בישראל** (עמ' 348-380). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.

דוירי, מ' (1997). **האישיות, התרבות והחברה הערבית: מחקר פסיכולוגי חברתי**. מהדורה ראשונה, ירושלים: אל-נור. (בערבית). **דוירי, מ' (1997). الشخصية، الثقافة، والمجتمع العربي - دراسة نفسية-اجتماعية، القدس، مطبعة النور**.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, (2018). **אוכלוסיית ישראל לפי תכונות דמוגרפיות – מבחר נתונים מתוך השנתון הסטטיסטי לישראל**. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2019). **אוכלוסיית ישראל לפי תכונות דמוגרפיות – מבחר נתונים מתוך השנתון הסטטיסטי לישראל**. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

המועצה הלאומית להתנדבות (2005, 2007).

http://www.ivolunteer.org.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/3771455.pdf

זולפן, י' (2004). **ההתנדבות ומאפייניה**. ירושלים: הכנסת, מרכז מחקר ומידע.

זעירא, ע', בנבנישתי, ר' ורפאלי, ת' (2012). **צעירים פגיעים בתהליכי מעבר לבגרות: צרכים, שירותים ומדיניות, דוח מחקר מסכם**. ירושלים ורמת גן: האוניברסיטה העברית בירושלים ואוניברסיטת בר אילן.

חסקי-לוונטל, ד', יוגב-קרן, ה' וכץ, ח' (2011). **פילנתרופיה בישראל: דפוסי התנדבות, תרומה ותרומת איברים**. באר שבע: המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

כהן, ר' (2006). **זרים בביתם: ערבים, יהודים, מדינה**. תל אביב: הוצאת דיונון, אוניברסיטת תל אביב.

כורזים, י', דולב, ט' ואבו-עסבה, ח' (2002). **ילדים ובני נוער בסיכון באוכלוסייה הערבית במחוז חיפה והצפון, דוח מחקר**. ירושלים: מכון ברוקדייל לגרונטולוגיה.

כץ, ח', לוינסון, א' וגדרון, ב' (2007). **פילנתרופיה בישראל, 2006 דפוסי התנדבות ותרומה של הציבור**. באר שבע: המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

לאור, נ', לפלר, ר' וענבר-לנקרי, ח' (2006). **הנעדרים והנוכחים בזמן צפיית שיא – מחקר מעקב**. ירושלים: הרשות השנייה לשידור ולטלוויזיה.

מזאוי, א' (2003). ריכוז של מחסור במשאבים ונגישות לתעודת בגרות ביישובים הערבים בישראל. בתוך י' דרור, ד' נבו ור' שפירא (עורכים), **תמורות בחינוך: קווים למדיניות החינוך לשנות האלפיים** (עמ' 57-76). תל אביב: רמות.

מזאוי, א' (1996). **מבנה השוויון בהזדמנויות חינוכיות במערכת החינוך הערבית במדינת ישראל** (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה). תל אביב: בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב.

סואן, ד' (2003). **ארץ עברה וזעם – שסעים וזהות בחברה הישראלית**. קריית ביאליק: הוצאת אח.

סמוחה, ס' (2013). **עדיין משחקים לפי החוקים: מדד יחסי יהודים ערבים בישראל 2012**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

סמוחה, ס' (1999). אופציית הסטטוס קוו: ישראל כדמוקרטיה אתנית – מדינה יהודית-דמוקרטית. בתוך ש' אוסצקי-לזר, א' גאנס וא' ופפה (עורכים), **7 דרכים – אופציות תיאורטיות למעמד הערבים בישראל** (עמ' 153-200). גבעת חביבה: המכון לחקר שלום.

סמוחה, ס' (2004). **מה חושבים עלינו אזרחי ישראל הערבים? (סיכום הרצאה)**. חיפה: סיכוי.

ע'אנס, ה' (2007). בין ילדות לאזרחות: התמודדות האינטלקטואלים הפלסטינים עם לימינליות רב-צירית. בתוך ח' הרצוג, ט' כוכבי ושי' צלינקר (עורכים), **זורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל** (עמ' 350-368). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.

קופרמינץ, ח', רוזן, י', סולמון, ג' וחסיסי, ר' (2007). **תפיסת האחר בקרב בני נוער יהודים וערבים בישראל 2004-2005**. חיפה: המרכז לחקר החינוך לשלום, אוניברסיטת חיפה.

רבינוביץ, ד' (1993). נוסטליגיה מזרחית: איך הפכו הפלסטינים לערביי ישראל. **תיאוריה וביקורת**, 4, 141-151.

ריקר, פ' (2006). **על התרגום**. תל אביב: רסלינג

רכס, א' ורודניצקי, א' (2009). האוכלוסייה הערבית בישראל: נתוני יסוד. **החברה הערבית בישראל: אוגדן מידע** (עמ' 1-54). נווה אילן: יוזמות קרן אברהם.

שטנדל, א' (1992). **ערביי ישראל בין הפטיש לסדן**. ירושלים: גוף חן.

שנל, י' (1994). **זהות מציירת טריטוריה: תפיסת המרחב של הערבים בישראל**. רעננה: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.

שקדי, א' (2003). **מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני, תיאוריה ויישום**. תל אביב, הוצאת רמות.

שקדי, א' (2011). **המשמעות מאחורי המילים: מתודולוגיות במחקר איכותני – הלכה למעשה**. תל אביב: הוצאת רמות.

Abu-Saad, I. (2006). State-controlled education and identity formation among the Palestinian Arab minority in Israel. *American Behavioral Scientist*, 49(8), 1085-1100.

Almaney, A. & Alwan, A. (1982). *Communicating with the Arabs – A handbook for the business executive*. Prospect Heights, Ill: Waveland Press.

Blit-Cohen, E. & Jammal-Abboud, R. (2017). The impact of Arab Israeli culture on the characteristics of the therapeutic encounter between women social workers and fathers in Arab parent-child centers. *Journal of Social Work Practice*, 31(3), 337-351.

Bynner, J. & Parsons, S. (2002). Social exclusion and the transition from school to work: The case of young people not in education, employment, or training. *Journal of Vocational Behavior*, 60, 289-309.

Chinman, M. & Wandersman, A. (1999). The benefits and costs of volunteering in community organizations: Review and practical implications. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 28(1), 46-64.

- Clary, E., Snyder, M., & Stukas, A. (1996). Volunteers' motivations: Findings from a national survey. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 25, 485-505.
- Clary, E., Snyder, M., Ridge, R., Copeland, J. Stukas, A., Haugen, J., & Miene, P. (1998). Understanding and assessing the motivations of volunteers: A functional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(6), 1516-1530.
- Cnaan, R. & Goldberg-Glen, R. (1991). Measuring motivation to volunteer in human services. *Journal of Applied Behavioral Science*, 27, 269-284.
- Coles, B., Godfrey, C., Keung, A., Parrott, S., & Bradshaw, J. (2010). *Estimating the lifetime cost of need: 16-18 years old not in education, employment or training*. York, UK: York University Department of Social Policy and Social Work and Department of Health Science.
- Creswell J. (1997). *Qualitative inquiry and research design*. Newbury Park, Calif: Sage.
- Dean, H. & Khan, Z. (1997). Muslim perspectives on welfare. *Journal of Social Policy*, 26(2), 193-209.
- Endler, N. & Parker, J. (1990). Multidimensional assessment of coping: A critical evaluation. *Journal of Personality Processes and Individual Differences*, 58, 844-854.
- Ferris, K. (1977). A test of the Expectancy Theory of Motivation in an accounting environment. *The Accounting Review*, 52(3), 605-615.
- Folkman, S. & Moskowitz, J. (2004). Coping: Pitfalls and promise. *Annual Review of Psychology*, 55, 745-774.
- Greenfield, L. (1992). *Nationalism: Five roads of modernity*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Haidar, A. (1991). *Social welfare services for Israel's Arab population*. Boulder, CO: West View Press.
- Haidar, A. (1995). *On the margins: The Arab population in the Israeli economy*. New York: St. Martin's Press.
- Hobfoll, S., Canetti-Nisim, D., & Johnson, R. (2006). Exposure to terrorism stress-related mental health symptoms, and defensive coping among Jews and Arabs in Israel. *J Consult Clinical Psychology*, 74(2), 118-207.

- Hofstede, G. (2000). The culture and the relativity of the quality of life concept. In R. G. Weaver (Ed.), *Culture, communication, and conflict: Readings in intercultural relations* (pp. 131-142). Boston, Mass: Pearson.
- Horenczyk, G. & Bergman, Y. (2016). Acculturation in Israel: Complex patterns and the question of multiculturalism. In D. Sam & J. Berry (Eds.), *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (pp. 294-313). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Johnstone, B. (2000). *Qualitative methods in sociolinguistics*. New York: Oxford University Press.
- Kosmitzki, C. (1996). The reaffirmation of cultural identity in cross-cultural encounters. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22(3), 283-248.
- Lasby, D., (2004). The volunteer spirit in Canada: Motivations and barriers. Canadian Center for Philanthropy.
- Lazarus, R. & Folkman, S. (1984). *Stress appraisal and coping*. New York: Academic Press.
- Lincoln, Y. & Guba, E. (1985). *Naturalistic inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Lowenberg, M. (2001). *From charity to social justice: The emergence of communal institutions for the support of the poor in ancient Judaism*. Somerset, NJ: Transaction Publishers.
- Mason, J. (1996). *Qualitative researching*. London: Sage.
- Miller, T. & Bell, L. (2002). Consenting to what? Issues of access, gate-keeping and "informed" consent. In M. Mauthner, M. Birch, J. Jessop, & T. Miller (Eds.), *Ethics in qualitative research* (pp. 53-69). London: Sage.
- Moustakas, C. (1994). *Phenomenological research methods*. United Kingdom: Sage Publication.
- Neumark, D. (2002). Youth labor market in the United States: Shopping around vs. staying put. *Review of Economics and Statistics*, 84(3), 462-482.
- Oxford English Dictionary (2010). *Performance*.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research & evaluation methods* (3rd Ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.

- Penner, L. A. (2004). *Volunterism and social problems: Making things better or worse?* *Journal of Social Issued*, 60, 645-666.
- Rosenhek, Z. (1999). The exclusionary logic of the welfare state: Palestinian citizens in the Israeli welfare state. *International Sociology*, 14, 195-215.
- Rouhana, N. (1999). *Palestinian citizens in an ethnic Jewish state: Identities in conflict.* *International Journal of Middle East Studies*. 31(3), 496-499.
- Smooha, S. (2005). Is Israel Western? Comparing modernities – Pluralism versus homogeneity. In E. Ben Rafael & Y. Sternberg, (Eds.) *Essays in homage to Shmuel N. Eisenstadt* (pp. 413-442). Leiden and Boston: Brill Academic Publishers.
- Shye, S. (2010). The motivation to volunteer: A systemic quality of life theory. *Social Indicators Research*, 98(2), 183-200.
- Snyder, M. & Omoto, A. (2008). Volunteerism: Social issues, perspectives and social policy implication. *Social Issues and Policy Review*, 2(1), 1-36.
- Strauss, A. L. & Corbin, J. (1998). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing Grounded Theory*. Thousand Oaks: Sage.
- Walsh, F. (2003). Family resilience: A framework for clinical practice. *Family Process*, 42(1), 1-18.
- Webster's Unabridged Dictionary (2006). London: Random House Inc.
- Wilson, J. (2012). Volunteerism research: A review essay. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 41(2), 176-212.
- Yeung, A. B. (2004). The Octagon Model of volunteer motivation: Results of a phenomenological analysis. *Voluntas*, 12, 21-45.